

**ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА ЯК ЗАСІБ ОБРАЗНОСТІ
У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ**

У статті розглядається проблема творення образності поетичної мови на основі переносного значення слова.

Ключові слова: *переносне значення слова, метафора, метонімія, синекдоха, уособлення.*

The attempt of analysis of the language of a post-modern writer U. Andruhovich is made in the article.

Key words: *active and passive vocabulary, national, prose, poetry.*

Ріст наукового знання у сучасному житті розглядається, з одного боку, як позитивний фактор, а з другого – як певний негативний вплив на мовлення членів суспільства. Зокрема, воно все більше стандартизується, набуває ознак офіційно-ділового стилю, у ньому зникають образність, поетичність, барвистість, що ще не так давно вирізняло українське мовлення з-поміж інших.

Тому робота в школі, вищих учбових закладах над розширенням і поглибленням знань про переносне значення слова, переосмисленням його прямого значення з метою надання йому додаткових емоційно-експресивних відтінків повинна займати чільне місце.

Такі переносні значення загальноживаних слів як метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація переважно реалізуються у художньому стилі і практично зникають з розмовного, тобто з повсякденного спілкування. Повернути їх у розмову – важливе завдання збереження багатства і неповторності рідної мови.

У цій статті буде розглянуто способи перенесення значень слова і творення на їх основі різних тропів поетичної мови.

Найбільш поширеним художнім засобом є метафора (від гр. *metaphora* – переміщення, віддалення, перенесення) – вид тропів, побудованих на основі слів та виразів, вжитих у переносному значенні. Це найуживаніший, універсальний троп.

Учення про метафору бере свій початок з “Поетики” Аристотеля. Під метафорою він розумів не тільки один із засобів прикрашення мови, а й особливість образного мислення людини. Він писав: “Метафора – це перенесення слова зі зміною значення або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією” [1: 152].

Учені ХХ століття також розглядають метафору як троп і подають їй різні дефініції. Так, зокрема, за визначенням І.Білодіда, метафора – це “троп, побудований на вживанні слів і словосполучень у прямому значенні на основі подібності, аналогії, що міститься в їх семантиці” [1: 56], а за словами Е.Соловей-Гончарик, метафора (від грец. *metaphora* – перенесення) – троп, заснований на перенесенні за подібністю ознак і властивостей одного предмета, явища (не названого, але вгадуваного у метафорі) на інший [1: 324].

Метафора ставить за мету конкретизувати уявлення про предмет шляхом вказівки на певну його ознаку, що висувається на перший план, вказує на цю ознаку не в прямій формі, не безпосередньо її називаючи, а шляхом заміни її словом, що містить у собі ознаку.

Залежно від особливостей співвідношення зіставляваних предметів виділяють три типи метафор, побудованих на: 1) заміщенні живого живим (*Голубе мій! Мій орле*

сизокрилий! Соколе мій!); 2) заміщенні живого неживим (*глуха тиша.* – В.Шевчук); 3) заміщенні неживого живим (*Рече та стогне Дніпр широкий.* Т.Шевченко).

Метафори є не тільки образними тропами поетичної мови, а й джерелом виникнення нових значень. У метафорі відображається здатність людини вловлювати схожість між предметами, явищами, діями, бачити подібність між істотами і неістотами і потім за цією схожістю переносити назви справжнього носія чи функції на особу чи предмет, що характеризується. У такий спосіб метафора ніби заперечує належність предмета до його класу і переносить в інший, до якого він насправді не може бути віднесений, бо це суперечить логіці речей. Але автор побачив у предметі щось спільне з іншим об'єктом і бере на себе сміливість віднести його туди. Наприклад, Павло Тичина – майстер метафоричної мови – пише: *Падають зерна кришталеві музики. З глибин Вічності падають зерна в душу; Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді. Буду вічно сам я в чорному акорді.* Таких метафор зустрічаємо доволі й у віршах М.Рильського (*Помережав вечір кучерявий льодяними тратами вікно*), Є.Маланюка (*Мушу випити келих до краю – полиновий мед самоти*) та інших поетів. У метафорі, як у фокусі, зливаються, переплітаються, перехреснюються іноді, на перший погляд, абсурдні ознаки основного і допоміжного суб'єктів. Наприклад: *Киплять сади під снігом квіття. Коса дороги в куряві розплетена лежить* (Б.-І.Антонич).

Метафора – то є найкоротший шлях до істини, бо вона на основі асоціацій швидко синтезує “відоме” і “невідоме” і переводить пізнання з площини предметів у площину понять, смислів. Таким чином, вона активно розвиває абстрактне мислення.

До того ж метафора, по суті, являє собою згорнутий текст, а тому вона більш інформативна, ніж слово в прямому значенні. Так, наприклад, метафора у вірші В.Симоненка “Лебеді материнства”: *Мріють крилами з туману лебеді рожеві* – за своїм смислом є блоком інформації: по-перше, “мріють крилами”, – тобто їх ледве видно, вони летять далеко; по-друге, “лебеді рожеві” – значить, що вони летять на схід сонця, і крила їх у променях ранкового сонця виглядають рожевими.

Отже, метафора – це блок взаємопов'язаної інформації.

Серед метафор розрізняють загальномовні (традиційні) та індивідуально-авторські. Загальномовні метафори представлені у традиційно вживаних лексико-семантичних варіантах багатозначних слів, мають властивість зневиразнюватись, втрачати свою первісну образну виразність. Наприклад: *вушко голки, язик полум'я*. Загальномовні метафори часто виконують номінативну функцію, не мають стилістичних відтінків, хоч історично вони виникли у результаті образного перенесення. Такі метафори ще називають “стертими”, “мертвими” і відносять до категорії мовних метафор.

Індивідуально-авторським метафорам, на відміну від загальномовних, не властива вільна відтворюваність у комунікативній практиці носіїв мови. Вони практично не виходять за межі творчої практики окремих авторів, а скоріше сприймаються як семантичні неологізми, бо вживання їх, як правило, одноразове, неповторюване: *кревнорідний ґрунт, сонцеокий день* (Є.Маланюк); *лебедіють небеса* (Д.Павличко); *сузір'я яблук світяться крізь листя* (Л.Костенко).

Одна із функцій метафори – прикрашати мову твору, робити її багатого, привабливою. Наступна функція – образотворча, спрямована на формулювання художньої якості. Метафора також може виконувати стилерозрізнявальну функцію. Вона в сукупності з іншими образними засобами сприяє виділенню як функціональних, так й індивідуальних стилів мови. Метафора також відображає особливості відповідної регіональної культурно-літературної системи, національного менталітету, світобачення, традицій. Це властиве всім тропам, але в метафорі виявляється найповніше, бо саме в ній яскраво грає всіма барвами талант автора. Отже, метафора – поліфункціональне мовне явище.

Метафора (мова новизни) несе в собі креативно-пізнавальні можливості і функціонує як засіб мовного осмислення та презентації нової інформації, а отже, як засіб

комунікації, у процесі якого відбувається пізнання людиною навколишнього і внутрішнього духовного світу. Результатом цього процесу є естетизація будь-якої сторони людської діяльності.

Поезія – основне середовище існування метафор – виступає особливою формою творчого пізнання світу. Метафоричність є істотною ознакою сучасного художнього мислення (наприклад, метафори кінематографічні). Вивчення метафори давно вже вийшло за межі стилістики та поезики: стало предметом пильної уваги семіології, логіки, теорії пізнання тощо.

Метафора практично завжди виникає тоді, коли треба виділити, підкреслити якусь ознаку чи дію предмета, тобто це засіб характеристики об'єкта. Разом з тим, постійно вживаючись у мовленні, вона може лексикалізуватися і стати засобом номінації, поступово втрачаючи свої характеристичні якості. Прикладом того є загальнономовні метафори: *ніжка стільця, ручка дверей, носик чайника, цукрова пудра, серцевий шлуночок, гайморова пазуха*.

На основі цієї вторинної функції метафори утворився ряд наукових термінів, зокрема технічних. Наприклад: *палець кардана, плече важеля, ніжка циркуля, головка болта, вушко голки, точка кипіння, точка замерзання*.

Номінативна функція метафори широко представлена в народній медицині, де назви лікарських рослин, трав, куштів, як правило, лексикалізовані метафори. Наприклад: *левині ротики, кручені паничі, вовчі ягоди, ведмеже вушко, заячий горох, куряча сліпота, гусячі лапки, мар'їн корінь, жаб'ячі огірочки, заяча кривця, боже деревоце, золотий корінь, чортове ребро, собача кропива, татарське зілля, вороняче око*.

У поетичних творах частіше використовуються більш ліричні метафоричні назви трав: *ромен-зілля, ключ-трава, розрив-трава, плакун-трава, сон-трава* і под.

За граматичним вираженням метафор серед них виділяють: **субстантивні, атрибутивні, дієслівні і комбіновані**.

До **субстантивних** відносять двочленні, тричленні й одночленні іменникові метафори. У двочленних – перший член метафори – іменник у називному відмінку, а другий – у родовому: *голос землі, очі смутку, анафеоз весни, мить щастя*. Наприклад: *Ішов ночей повільний караван* (Л.Костенко). У тричленних метафорах образність виникає як наслідок нанизування лексем: 1. *Сонно пахне весло* (І.Драч). 2. *Старенька груша дихає на пальці, їй, певно, сняться повні жмені груш* (Л.Костенко). В одночленних метафорах здебільшого уже зникла і залишилося лише переносне значення, тобто це термінологізовані метафори: *зубок (часнику), лапка (швейної машини), вічко (у дверях)*.

Атрибутивні метафори мають у своєму складі епітет з переносним значенням: мова калинова, солодкозвучні уста, солов'їна мова, сніг пахучий. Наприклад, у поезії: 1. *Застерігає доля нас зарання, що калинова кров – така густа* (В.Стус). 2. *А правда лиш одна – вона колюча, Гірка й жорстока. І завжди в біді* (А.Малишко). 3. *Бабуня-трава, жовтокоса і тиха, Глянула з-під снігу – а в небі сонце...* (А.Малишко).

Атрибутивні метафори можуть поєднуватися із субстантивними, витворюючи конкретно-чуттєвий яскравий образ. Наприклад:

Всі кажуть: кривавий двадцятий вік.

Всі бачать: жорстокий вік.

І мало хто знає, що він

Приходить світанком до океану,

І обмиває від поту чоло,

І гойдає мільйони колісок,

Щоб дітей не збудити (А.Малишко).

Семантичним різновидом атрибутивно-субстантивних метафор є персоніфікація: *Туман сивим дідом бреде на долину* (М.Стельмах).

Дієслівними називають метафори, що в своєму складі мають дієслово з переносним значенням: 1. *Встає* бульвар на тополиний зріст (І.Драч). 2. *Солов'єм*

затюхкав білий світ (Б.Олійник). 3. Як надійшла любов справдешня, Хлюпнула пригорщу тепла. Моя душа, немов черешня, Понад снігами зацвіла (Д.Павличко). 4. Одну сосонку вишиває сріблястим шовком павучок (Л.Костенко).

Класичній поезії 19 століття більш притаманні саме атрибутивні і дієслівні метафори. Їх багато у творах Т.Шевченка, Лесі Українки, І.Франка (*Рече та стогне Дніпр широкий; Шепочуть густі лози; Вітер з гаєм розмовляє – Т.Шевченко; Весна мені багато говорила; Досвітні огні, переможні, урочи прорізали темряву ночі. Ще сонячні промені сплять. – Л.Українка; Старее сонце грає у грудях, літа його гнуть у каблук, не хоче ні пальма, ні кедр царювати над ними, добігало вже сонце до гір – І.Франко*).

Сучасна українська поезія тяжіє до багатокомпонентних розгорнутих метафор:

1. Здається, люди, все у них людське,
але душа ще з дерева не злізла.

2. Красива осінь вишиває клени
червоним, жовтим, срібним, золотим!
А листя просить: – Виший нас зеленим!

Ми ще побудем, ще не облетим (Л.Костенко).

3. Бриніли по обранених ярах
скляні струмки, відтеплювались кручі.
Глухоніма вода, і сонця спях,
і зойк лісів, нагальний, як падуча.

.....
Чаділи верби, і маліли клени.

О рвись до них – крізь ґрати – напролом! (В.Стус).

4. Згорає слово, як сльоза, холодне солов'їне соло.
Та до сльози сльозу низав стоголоц нації, стоголоц.
Крізь сонячний, крізь карий світ, крізь грім –
Солодкий і солоний – процокотить за вами вслід
Табун вишнево-чорних коней поезій ваших (І.Драч).

Ці приклади свідчать також про те, що окремі метафори можуть виражатися цілим реченням, як простим, так і складним. Наприклад:

1. Діла ростуть у невмолимій черги.
Громадяться цеглинами життя.
Як рух, як пруг, як вічний вид енергій,
Триває й визначається буття.

2. Вже кров'ю кленів перші рани
Позначив вересень в лісах.
Крізь туск, крізь ранішні тумани
День хилиться, від сонця п'яний,
І на осонні – загаса.

3. Заплющить небо хмари вий
перед святом водоспаду,
Крізь сурми вітру буревій
Заплаче в простір листопаду (Є.Маланюк).

До художніх засобів, що виникли на основі переносного значення слова, належать також метонімія і синекдоха.

Метонімія (від гр. *metonymia* – перейменування) – це троп, суть якого складає заміна одних назв іншими на ґрунті суміжності їх значень. Наприклад: *вивчали Котляревського (твори Котляревського), прогуляли математику (урок з математики), школа на канікулах (учні на канікулах)*.

Метонімія є стильовою рисою усного розмовного мовлення, де вона продуктивна й експресивна.

У художньому стилі метонімія використовується значно рідше, особливо в поезії, проте в ряді творів вона дає можливість сконцентрувати увагу на певному предметі. Наприклад, доцільною є метонімія у творах Ліни Костенко, коли підкреслює значення певного слова:

1. Через сліпучу призму пекторалі тепер для нас всі **скіфи золоті**. 2. В тіні олив закохані в Елладу, де птиця фенікс ще раз ожила, ми, юні пташенята того Саду, **пили мистецтво** з першоджерела.

Метонімія може поширюватися прикметниковими епітетами. Наприклад: А десь же є і степові кринички, і степові озерецька, і **чайний жаль** над ними (М.Стельмах), де **жаль** = **крик**.

Синекдоха – це різновид метонімії, такий троп, який полягає у заміні множини одниною, у вживанні цілого замість частини або частини замість цілого. Наприклад: *туди й досі не ступала людська нога; у мене й досі крихти в роті не було; дядько накинув оком на того коня*.

Метонімія і синекдоха пов'язані функцією заміщення назв на ґрунті суміжності. Проте якщо метонімія заміщає цілим його частини (*слухав Ніну Матвієнко*), то синекдоха заміщає частиною ціле, що складається з таких частин: *Ніхто з сучасних поетів ще не написав “Реве та стогне...”*, тобто ніхто не може писати так, як Тарас Шевченко. У сучасній поезії синекдоха як художній засіб використовується зрідка. Так, наприклад, у віршових романах Ліни Костенко: 1. *Старий Мартин, жебрацький покровитель, з тобою тут поділиться плащем (тобто дасть притулок і догляне)*. 2. *Човни ж везли у десять над валів, явивши тільки вуса з-під брилів*.

До найбільш поширених після метафори художніх засобів поезії належить **персоніфікація** – наділення неживих предметів рисами, ознаками, властивостями людини. Таке уособлення може бути як частковим, так і повним. При частковій персоніфікації явища природи, предмети наділяються здатністю почувати, мислити, діяти. Наприклад:

Мазниці густо сплять і кругло сплять колеса.

І кулям сняться голови й серця (М.Вінграновський).

Повна персоніфікація вимагає, щоб предмет наділявся цілим комплексом ознак людини і мислився як реально існуючий, живий. Наприклад:

Цей ліс живий. У нього добрі очі.

Шумлять вітри у нього в голові.

Старезні пні, кошлаті поторочі,

Літопис тиші пишуть у траві.

Дубовий Нестор дивіться крізь пальці

На білі вальси радісних беріз.

І сонний гриб в смарагдовій фуфайці

Дошу напився і за день підріс.

Багряне сонце сутінню лісною.

У просвіт хмар показує кіно,

І десь на ній під сивою сосною

Ведмеді забивають доміно (Л.Костенко).

Персоніфікація дає можливість у поетичному творі створити живу, яскраву картину природи.

Отже, сучасна українська поезія характеризується високим ступенем метафоричності художньої мови, що базується на всебічному використанні можливостей переносного значення слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1997. – С.14-28.
2. Костенко Л. Вибране. – К., 1989. – 551 с.
3. Мовчан Р.В., Ковалів Ю.І. Українська література. Хрестоматія. 11 клас. – К., 2000. – 566 с.

